

FELELŐSSÉG ÉS SZÜKSÉGSZERŰSÉG.

I.

Korunk, *úgy látszik*, a felelőtlen kormányzás kosa. Tragikus, világrengető események mennek végbe: háborúk, forradalmak törnek ki, végzetes nemzetközi szerződések kötöttek; mindebben kisebb-nagyobb államférfiak egész sora tevékenykedik — mégis. *úgy látszik*, mindezért senki sem felelős!

Az események dühöngő tornádóként kuszálják össze-vissza a világot és a megrázó apokaliptikus korszak egész erkölcsi tanúsága csak egy hosszú sor emlékirat, amely mind az események komor, zárt logikáját domborítja ki és mind azt látszik bizonyítani, hogy mindazt, ami végbement, megingathatatlan *történelmi szükségszerűség* diktálta, — amiből azután magára nézve mind-egyik mémoire-író azt a következtetést vonja le, hogy — mások ám lehetnek — *ő maga* semmi esetre sem felelős.

Ennek az érvelésnek szembetűnő módon termékeny talaja van a közvéleményben. És ritka eset, hogy ma a „felelős“ államférfiakat valóban felelősségre vonják tetteikért. Ahol pedig ez mégis megtörténik: forradalmi örvények rohamában, forradalmi indulattal: fellázad az egész *civilizáció* lelkiismerete. Mert mindenki érzi a történelem nyomását, *érzi*, hogy ami itt végbemegy, szükségkép megy végbe és *úgy érzi*, hogy ezért a cselekvőket felelősségre vonni igazságtalan.

Helyes-e ez a felfogás?

Nyilvánvalóan *a cselekvés szükségszerűségén* van a hangsúly. Mít jelent ez a szükségszerűség?

Elsősorban a cselekvés *szubjektív meghatározottságát*, vagyis azt, hogy a konkrét akarati aktus, amelyből a cselekvés fakad, alanyi előzményeiben *determinálva* van. Ez tehát azzal a tanítással függ össze, amelyet *determinizmusnak* szokás nevezni. Ámde egyelőre nem szükséges itt ennek a felfogásnak az úgynevezett *indeterminizmussal* vívott makacs vitájához hozzászólanunk, mert a tudatosan cselekvő egyén felelősségét a determinizmus sem vonja kétségbe.

A determinizmus az egyéni cselekvésnek a cselekvő *én* alaptermészetével — az „empirikus karakter“-rel, az egyéni „hajlam“-mal, vagy „lelki természet“-tel — való *szükségszerű összefüggését*

hangsúlyozza¹ és *ha* ezt az összefüggést *némely* indeterminista szabadságnak nevezi² — ez a pusztán terminológiai eltérés volta-kép nem ad okot a vitára, mint azt már *Herbart* világosan látta.³ Erre a szükségszerű összefüggésre alapítja a determinizmus a cselekvőnek egyéni *felelősségét*, *azzal* a tipikus gondolatmenettel, amelyet *Schopenhauer* a következő szavakban foglalt össze: „Van egy ténye a tudatnak... az az egészen világos és biztos érzés, hogy *felelősek* vagyunk azért, amit teszünk, hogy tetteink nekünk beszámíthatók; és ez az érzés azon a megingathatatlan belátásunkon nyugszik, hogy mi magunk vagyunk *tetteink tettesei*. Ennek a tudatnak következtében senkinek sem jut soha eszébe — annak sem, aki a... szükségességéről, amellyel tetteink bekövetkeznek, tökéletesen meg van győződve —, hogy magatartásáért

¹ V. ö. pl. D. *Hume*, Vizsgálódás az emberi értelemről. (Alexander ford.) 84. old.: „Cselekedetek ... ha nem a cselekvő személy *jellemében*, vagy *hajlamában* találják okukat, nem válhatnak becsületére, ha jók, sem szégyenére, ha rosszak.“ *Schopenhauer*; Werke (Brockhaus.) Bd. IV. II. Teil: Die beiden Grundprobleme der Ethik. S. 56.: „Die Notwendigkeit mit der die Motive . . . wirken, ist kéme voraussetzunglose. Ihre Voraussetzung ist *der angeborene individuelle Charakter* . . . So ist jede Tat eines Menschen das notwendige Produkt seines Charakters „und des eingetretenen Motivs.“ Itt hivatkozhatunk *Kantra* is — akit mint „indeterministát“ szokás emlegetni és pirongatni —, mert ő ebben a vonatkozásban fenntartás nélkül „determinista“. (Az ő „indeterminizmusa“ — mint később látni fogjuk — merőben más lapra tartozik.) V. ö. Kritik der reinen Vernunft. (Kehrbach.) S. 432.: „An einem Subjekte der Sinnenwelt (würden wir) erstlich einen *empirischen Charakter* haben, *wodurch* seine Handlungen, als Erscheinungen, durch und durch mit anderen Erscheinungen nach beständigen Naturgesetzen im Zusammenhang standen.“ Sőt S. 439.: „. . . so sind alle Handlungen des Menschen in der Erscheinung *aus seinem empirischen Charakter* und den mitwirkenden Ursachen nach der Ordnung der Natur *bestimmt* und wenn wir allé Erscheinungen seiner Willkür bis auf den Grund erforschen könnten, so würde es keine einzige menschliche Handlung geben, die wir nicht mit Gewissheit vorhersagen und aus ihren vorhergehenden Bedingungen *ajs notwendig* erkennen könnten.“ Ennél többet egy „determinista“ sem mondott. V. ö. *Mill* híres formulájával. A deductiv és inductiv logika rendszere. Akadémiai kiad. III. 325. old. — A determinizmus magyar irodalmából v. ö. idevágólag leginkább *Pikler*; A büntetőjog bölcselése, VII. kiadás, különösen 74. old.: „Ami az embert volta-képen mozgatja, az ő lelki természete.“ *Pauer* Imre Schopenhauernek a karakterre vonatkozó elméletét az „*alap-charakterre*“, vagy „*egyéni természetre*“ redukálja. V. ö. Az ethikai determinizmus elmélete (Akadémiai kiad.) 57., 30. old.

² V. ö. E. *Jodl*, Geschichte der Ethik als philosophischer Wissenschaft. (Sezième édition.) p. 167.: „On appelle liberté le rapport du *moi concret* à l'acte qu'il accomplit.“ p. 126. skk.: „dire que l'âme se détermine sous l'influence de l'un quelconque de ses sentiments, c'est donc reconnaître qu'elle se détermine elle-même“ . . . „La manifestation extérieure de cet état interné sera précisément ce qu'on appelle un acte libre“ . . . „et l'acte sera d'autant plus libre que la série dynamique a laquelle il se rattache tendra davantage a s'identifier avec *le moi fondamental*.“

³ V. ö. *Henri Bergson*, Essai sur les données immédiates de la conscience. Bd. II. 2. Aufl. S. 203.: „Determiniert ist jeder ausgebildete Charakter gerade durch seine Aktivität, welche mit gutem Recht Freiheit heisst.“ Ezért helyesen jegyzi meg *Windelband*, hogy *e tekintetben* csak szóvita folyik az ellenfelek közt. V. ö. Über Willensfreiheit. 3. Aufl. S. 70.

ezzel a szükségességgel mentesse magát és a felelősséget magáról a motívumokra hárítsa át, tekintve, hogy ezeknek fellépése folytán a tett nem volt elkerülhető. Mert mindenki nagyon jól belátja, hogy ennek a szükségességnek van egy *szubjektív* feltétele és hogy *objektíve*, vagyis *az adott körülmények között* mégis egészen más cselekvés, sőt az ő tetteivel homlokegyenest ellenkező cselekvés is lehetséges lett volna és végbemehetett volna, ha csak ő maga más lett volna: egyedül ezen múltott a dolog. Neki, mert ő ez és nem más, mert ilyen és ilyen karaktere van, persze nem volt más cselekvés lehetséges; ellenben magában véve, objektíve igenis lehetséges volt. Következésképpen a *felelősség*, amelynek ő tudatában van, mindenekelőtt ugyan a tettet éri, alapjában azonban a cselekvőnek *jellemét*: *ez utóbbiért* érzi ő magát felelősnek.“⁴ *

Látjuk, Schopenhauer is különbséget tesz *szubjektív* és *objektív* szükségesség között: és a determinizmust a felelősséggel éppen e megkülönböztetés alapján egyeztetni össze. Schopenhauernek ez az elmélete *téves*, azonban ennek belátása csak egy más szemponton válik majd számunkra lehetségessé. Az ideiglenes állásponton fogadjuk el: alkalmas lesz arra, hogy éles világításba helyezze fejtegetéseink voltaképeni tárgyát.

Eszerint egyelőre fogadjuk el, hogy tetteiért az egyén csak *azért* és csak *annyiban* felelős, *mert* és *amennyiben* azok pusztán *szubjektíve* voltak meghatározottak, amennyiben tehát azok csupán *mint az ő tettei* voltak szükségesek és amennyiben *más az ő helyében másként* cselekedett volna. Ebből azután *a contrario* magától adódik a következtetés, hogy senki sem lehet felelős oly tettekért, amelyek mindenképp vagyis *objektíve* — „az adott körülmények között“ — szükségesek voltak, amelyek helyén más cselekedet objektíve nem volt lehetséges, vagyis amelyeket a konkrét cselekvő helyén bárki más ugyanúgy elkövetett volna.

Valóban ez az a nézet, amelynek alapján a szükségszerűnek tartott történelmi tényekért a közvélemény nem rója ki és az államférfiak elhárítják maguktól az egyéni felelősséget. A felelősség — így fut a gondolatmenet Schopenhauer nyomain — azért a cselekedetért terheli az egyént, amelynek *oka* az ő sajátos *egyénisége*: következőleg elesik a felelősség akkor, hogyha a tett a történelem tárgyilagos vonalaiba van beágyazva, ahol az óriási körvonalak között elvész a cselekvőnek ez a sajátos egyénisége — *elesik a felelősség, ha a tett oka nem egyéni sajátosság, hanem történelmi kényszer*. A *szubsztanciális* lelki okság helyébe itt *fenomenális* történelmi okság lép.⁵

⁴ I. m. S. 93.

⁵ E kifejezésekre nézve v. ö. *Barth*: Die Philosophie der Geschichte als Soziologie. I. 2. Aufl. S. 70.

II.

Itt tehát ismét egy új fogalmat kell vizsgálat tárgyává tenni. Mit jelent a *történelmi okság*? Mi az a *történelmi ok*?

*A történelmi ok az az alkotórésze az összetett valóságnak, amely nélkül az okozat, vagyis ama történelmi tény bekövetkezése, amelynek okát kutatjuk, általános tapasztalati törvények szerint egyáltalában nem, vagy történelmileg fontos körülményeiben csak másképp képzelhető el.*⁶

Ez az *ok* az összetett valóságban elszigetelhető egyszerű elemeknek — egyes tényeknek — kisebb vagy nagyobb mennyiségét ölelheti fel: mihez képest a két határesetben az okozat *szükségszerű*, illetőleg *esetleges* történelmi tény. *Szükségszerű* az a történelmi esemény, amelynek képzeletbeli mellőzéséhez az összetett valóság *végtelen számú* elemeinek kiküszöbölése volna szükséges, — amelynek képzeletbeli mellőzése tehát voltaképp *lehetetlen* —; *esetleges* az a történelmi esemény, amelynek képzeletbeli mellőzéséhez csak *egyetlen* elemet kell kiküszöbölni. Az ekkép *szükségszerűnek* talált esemény létrejötténél minden közbejött egyéni cselekvés, mint ilyen, csak *esetleges*, vagyis *helyettesíthető*. Viszont az *esetlegesnek* talált esemény létrejötténél annak a személyiségnek a szerepe, akinek tevékenysége a konkrét okfogalmat egyedül betölti, az okozat szempontjából *szükségszerű*, vagyis *teljességgel helyettesíthetetlen*.

Világítsuk meg e kifejezések értelmét néhány példával! így *helyettesíthetetlen* például Napóleon személyisége, ha nem is az úgynevezett „napóleoni háborúk“ egészének, hanem azok tényleges lefolyásának — *Spengler* azt mondaná: „*fizionómiájának*“ — és kiemelkedő sajátos részleteinek — minők az olaszországi hadjárat, az egyiptomi expedíció, a tilsiti béke, a kontinentális zárlat, az oroszországi invázió — szempontjából;⁷ *helyettesíthetetlen* Pázmány Péter szerepe a magyar ellenreformációban és Kossuth Lajosé az április 14-iki függetlenségi nyilatkozat létrejötténél. Helyettesíthető viszont pl. a francia forradalomban és azt megelőzőleg szerepet játszott történelmi személyek bármelyike a forradalomnak kitörése és tényleges lefolyása szempontjából: Turgot éppúgy, mint Necker, Mirabeau éppúgy, mint Sieyès és Danton éppúgy, mint Saint-Juste; *helyettesíthető* IV. Béla magyar király szerepe a tatárjárás utáni újraépítő munkában (a nemzet töretlen vitalitása építette fel az országot és nem a király), „Tomory büszke

⁶ V. ö. A. von *Schelling*, Die logische Theorie der historischen Kulturwissenschaft von Max Weber. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. B. 49. H. 3. S. 685.

⁷ *Tolsztoj* a „Háború és béké“ben nagyarányú, de meg nem győző kísérletet tett arra, hogy ennek az ellenkezőjét bizonyítsa be. A történelem világos tanúságával szemben a regény tanúságtétele valósággal misztikusan hat.

vezér“ szerepe a mohácsi ütközetben és Görgey tábornoké Világosnál.

Az események szükségszerűsége annál inkább növekszik, mennél inkább előtérbe lép a *tömegnek* jelentősége valamely történelmi periódusban, aminek konkrét példájaként elég egy pillanást vetni arra a tragikusan reménytelen küzdelemre, amelyet forradalmi hullámok sodra ellen a legnagyobb egyéniségek is mindenkor hiába folytatnak. Ilyen időkben az egyén helyett mindenütt a tömeg a reális történelmi tényező: a *szükségszerű történelmi eseményt nem egyéni okság, hanem tömegokosság határozza meg*, amelynek kényszerű tárgyilagos fonalai közt az elkerülhetetlen cselekményeket *valaki* mindenképp elköveti. A cselekvőnek konkrét személyisége azonban a cselekmény szempontjából mindenkor közömbös: hiszen azt, aki itt az ár ellen akar úszni, úgyis menthetetlenül elöntik a hullámok.

A *tömegokosság* állandó és mindinkább kizárólagos uralma jellemzi minden nagy történelmi kultúrának azt a hanyatló korszakát, amelyre *Spengler* a *civilizáció* sokféleképp használt és elhasznált kifejezését alkalmazta.⁸ Ide tartozik mai korunk is, amely már éppenséggel *hanyatló civilizáció*. *Korunk uralkodó politikai formája, a demokratikus parlamentarizmus az a szerkezet, amely a tömegokosság szabályos érvényesülését van hivatva biztosítani*: nemcsak annyiban, amennyiben a parlament a választók nagy tömegeinek, illetőleg a belőlük kinőtt politikai pártoknak akarati diszpozícióit képviseli, hanem annyiban is, amennyiben ez a szerv és a benne gyökerező végrehajtó hatalom a társadalomban kialakuló *tényleges hatalmak* — a „közvélemény“ vagyis a *sajtó* és a kisebb-nagyobb társadalmi érdekcsoportok — tömeges hatásának is állandóan ki van téve. A mai politikának irányadó hatásai általában nem *felülről*, államférfiúi kezdeményezésből, hanem alulról, a tömegcsoportokból erednek: nem *egyéni hatások*, hanem *tömeghatások*. A mai politika úgyszólván e tömeghatások matematikája. A mai politikus pedig többnyire valóságos szeizmográf, mért általában azon van, hogy mentől hívebben fejezze ki a demokratikus társadalomban kialakult hatóerők pillanatnyi eredőjét, hogy mentől érzékenyebb intuícióval határozza el magát arra a cselekvésre, amely a pillanat mechanikus determinációjában tömegokossággal adva van: amely *objektíve szükségszerű*.

Az államférfiaknak ez a függő helyzete erősíti ugyan az úgynevezett *politikai felelősséget*, viszont a felelőségnek egyéb formáit kiküszöbölni látszik. A politikai felelőség érvényesül, mert azokat a személyeket, akik a mögöttük álló tömeget nem fejezik ki pontosan, csakhamar elejtik — és azt a *formális* hatalmat, amely a társadalomban kialakult *tényleges* hatalommal

⁸ O. Spengler; Der Untergang des Abendlandes. B. I. S. 44.

nem azonos, előbb vagy utóbb szükségkép elsöprik az eseményeké. Viszont éppen ezért csökkenni látszik az államférfiak felelőssége, mert hiszen joggal azt lehet mondani, hogy a mai államférfi voltaképp *szimbólum*: hogy személyében legtöbbször csak esetleges kifejezője a történelmi szükségszerűségnek, amely a tömegek nehézkedésének eredője — és hogy helyén képzetben bárkivel helyettesíthető, mert bárki ugyanazt tenné az ő helyében.

III.

Mindebből — *úgy látszik* — csakugyan az következik, hogy a mai politikus nem felelős. Nem felelős azért, hogy része volt a borzalmas világháború előidőzésében; nem felelős azért, hogy visszaszatasító és eszelős forradalmi mozgalmaknak állott élére; nem felelős azért, hogy a jog és az igazság helyett az erőszak és a gyűlölet szellemében diktált kárhozatos békefeltételeket — és nem felelős végül azért sem, hogy mindazt a rombolást, amelyben ekkép részes, bölcs, bátor és határozott kezdeményező lépésekkel útjában megállítani meg sem kísérli. Ő nem felelős, legalább is ő ezt igyekszik bizonyítani, mihelyt szóban vagy írásban megemlékezik működéséről: és a közvélemény többnyire egyetértő hallgatással tanúskodik mellette.

Ámde van ellenvélemény is! Francesco *Nitti* érdekes könyvben vonja felelősségre a történelem ítélőszéke előtt azokat a férfiakat, akik a párisi úgynevezett békekonferencián Európa győzelmes hatalmait képviselték; és szembeállítva őket azokkal, akik száz évvel előbb a bécsi kongresszuson a „reakciós“ abszolutizmus szóvivői voltak: úgy találja, hogy az erkölcsi mérleg elszomorító süllyedést mutat.¹⁰

A történelem filozófusa vitába fog szállni Nittivel. Arra fog rámutatni, hogy a két békeműnek „légüres térben“ való összehasonlítása értelmetlen és hogy ha visszahelyezzük mindkét tárgyaló csoportot a maga igazi légkörébe, az egyenetlen fényhatások ki fogják egymást egyenlíteni. Igaz — úgymond, — hogy a „napóleoni Franciaország“ megbüntetésére, vagy megalázására nem gondolt senki és hogy a győztesek beérték Napóleon eltávolításával, hogy ezzel szemben II. Vilmos eltávolításán felül a demokratikus Németország megcsonkítást, megnyomorítást és

⁹ A politikai felelősség az alkotmányos formák szerint a szuverenitás *névteljes* birtokosának — a törvényhozó hatalomnak — szellemében való kormányzást volna hivatva biztosítani. (V. ö. *Concha*, Politika. I. 2. kiad. 590. old.) A mai parlamentarizmusnak általunk fent előadott viszonyai azonban a politikai felelősség révén az éppen ható *tényleges* hatalmak „szellemének“ érvényesülését biztosítják.

¹⁰ Francesco *Nitti*, Európa hanyatlása. Magyar ford. 1923. (Pallas kiad.) I. fejezet.

megalázást volt kénytelen elszenvedni. Azonban a bécsi kongresszuson képviselt hatalmak nem a „napóleoni Franciaország“, hanem előbb a *francia forradalom*, utóbb a *franciák császára* ellen viseltek háborút és a végleges békét nem „Franciaország-gal“, hanem XVIII. Lajossal kötötték meg, aki voltaképp szövetségesük volt. Mert 1814-ben nem országok és népek, hanem uralkodók, államférfiak és hadvezérek voltak a történelem alanyai. Viszont száz évvel később a *népek* irtóztató háborúja indult meg egymás ellen, a *népeké*, amelyek elérve történelmi nagykorúságukat, történelmi cselekvőképességük birtokában, elszántan láttak hozzá ahhoz, hogy meg-tárgítsák a kereteket, amelyekből kinöttek és eközben keményen ütköztek bele egymásba. Ekkép 1914-ben megfordult a helyzet és II. Vilmos nem hasonlítható Napoleonhoz, mert míg egyfelől a francia nép, a francia katona, sőt a francia „gloire“ is csak eszköz volt a *napóleoni imperializmus* kezében — másfelől viszont II. Vilmos csak eszköze, szimbóluma a *német imperializmusnak*, a német nép imperializmusának. Ezért hiába hivatkozik Nitti *Wilson* elnökre, mert csak ez utóbbinak politikai képtelenségére vall, hogy „győzelem nélküli“ békéről ábrándozott és azt hitte, hogy a harc „nem a német nép ellen“ irányul.¹¹ Mindezek alapján a történelemfilozófus naivnak fogja tartani Nittinek azt a megjegyzését, hogy „azokkal szemben, akik egy évszázaddal később a demokráciát és a kultúrát az entente nevében képviselték, az erkölcsi nemesség és a politikai nagyság szelleme lebegi körül azokat, akik a múlt szószólói voltak“¹² A valóságban — úgy mond a történelmi filozófusa — Metternich éppoly kevésbé szelíd idealista, mint ahogy Lloyd George nem gonosz mániákus. Ők két különböző történelmi korszak prototípusai: Metternich a *dinasztikus*, Lloyd George a *demokratikus imperializmusé*. Bécsben egy-két dinasztianak nagy politikai érdekeit kellett kiegyenlíteni, Parisban óriási néptömbökét, amelyek régi kozmikus egyensúlyát háborúk és forradalmak forgatták fel reménytelenül. Ennélfogva a történelmi pillanat Bécsben döntő tényezőkként állítja előtérbe a tárgyaló államférfiakat: az ő egyéni bölcsességükön múlott végső sorban, az ő *finális* belátásuk élességén, hogy tartós nyugalmat adnak-e Európának, vagy csak egy papírrongyot. Parisban ellenkezőleg elmossa a történelmi távlat a tárgyalók arcélét; a kabinet-diplomácia nem tényező többé: a párisi konferencia játék, amely a felszínen megy végbe. A tárgyalók egyéni bölcsesége itt már csak a *kauzális* belátásra képesít: aki élesebben lát a többenél, nem azt fogja nézni, hogy mi az, ami a *jövőnek*, hanem azt, hogy mi az, ami a *jelennek* kell. Itt tehát nem igen lehet szó jobb vagy

¹¹ Nitti, i. m. 19. old.

¹² U. o. 36. old.

rosszabb munkáról, csak arról, amit az adott erők nyomása rendel. Aki jobban megérzi e nyomásokat, tovább maradhat a helyén, — aki kevésbé, azt hamarabb elsodorják az események. (Ezért éppen Lloyd George, a leginkább korszerű politikus, a legérzékenyebb politikai szeizmográf, legtovább maradhatott a felszínen.) A bécsi tárgyalók sakkjátékosok, — a párisiak sakkfigurák. Ezért egyáltalában *nem mindegy*, hogy Bécsben Metternich és Talleyrand, — ezért csaknem *mindegy*, hogy Parisban Lloyd George és Clemenceau — vagy akármilyen tucatférfiak dugják-e össze fejüket. Bécsben lehetett volna sokkal rosszabbat — talán jobbat is —, Parisban nem lehetett sokkal jobbat — igaz, rosszabbat sem — csinálni. Ezért Metternich nélkül a bécsi kongresszust elképzelni képtelenség, — Lloyd George nélkül a párisit nagyon is könnyű; Metternich *ható* tényező: *egyéniség* a történelemben, — Lloyd George *hatásjelző: színész*, aki csak végszavakra vár...¹³

A történetfilozófus ekkép diadalmasan fogja kimutatni, hogy Nitti optikai csalódásban van, amidőn egyenlőnek látja a különbözőt — a *kort* — és különbözőnek az egyenlőt — a *politikát* (amely minden körülmények között a *lehetőségek művészete*). *Mi mégis azt állítjuk, hogy Nittinek igaza van!* Igaza van, nem történetfilozófiai, hanem *ethikai álláspontján*, amidőn a párisi békekonferencia munkáját erkölctelennek ítéli és ezért ráolvassa a demokrácia „felelőtlen“ politikusaira a legirgalmatlanabb felelőséget a történelem előtt. Lloyd George és társai éppoly mértékben felelősek azért, amit mondhatni *az ő kezükkel* írt be könyvébe a történelem, — mint amily mértékben felelősek Metternich és társai azért, amit *maguk* írtak be a történelem könyvébe. Éppoly mértékben felelősek, nem azért, mintha éppoly mértékben volnának *okai* a történeteknek, hanem azért, mert éppoly mértékben *erkölcsi alanyok*. Az ő tényeik *szükségszerűek* ugyan, nemcsak szubjektíve, a lelki, — hanem objektíve, a történelmi összefüggés szempontjából is: ámde *az objektív történelmi szükségszerűség éppoly kevésbé érinti a cselekvőnek egyéni felelőségét, mint a szubjektív lélektani szükségszerűség.*

¹³ Ami azt az esetleg tehető ellenvetést illeti, hogy a fenti szembeállítás túlságosan éles és hogy a *valóságban* ily éles ellentétek nincsenek, azt felelhetjük, hogy a valóságban csakugyan nincsenek ily éles ellentétek, de a valóságban *határok* sincsenek. Ha tehát egyáltalában „történelmi korszakok“-ról beszélünk, már nem közvetlenül a *valóságról*, hanem történelemtudományi konstrukciókról, bizonyos fokig tetszőleges elhatárolásokról, röviden *fogalmaktól* van szó, amelyekben azt emeljük ki, amiben egymástól jellegzetesen különböznek. V. ö. *Rickert*, Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft. Magyar ford. 1923. 76. old.: „Valamely tárgy kultúrjelentősége . . . amennyiben a tárgy mint *egész* jön tekintetbe, nem azon alapul, ami annak más valóságokkal közös tulajdona, hanem éppen azon, ami a többiektől megkülönbözteti.“

IV.

A *felelősségről* van szó. Ideje most már, hogy megvizsgáljuk, mit jelent voltaképp a felelősség¹.

A felelősség általában azt jelenti, hogy minden öntudatos személyiség viselni tartozik a helytelen magatartására mért balítélet folyományait.

A felelősséget tehát az a *balítélet* állapítja meg, amely valamely magatartást *helytelennek* minősít. „Helytelen“ ez nyilvánvalóan *értékjelző*, még pedig negatív értékjelző, amely valaminek bizonyos szempontból való értékét vitatja el. Kétségtelen tehát, hogy *a szükségszerű tények kauzális szempontjából semmiképp sem juthatunk a felelősség fogalmához, mert a felelősség, mint láttuk, valamely előzetes értékelés folyománya.* Már pedig az értékelés mindig kiválasztást és tehát *többféle lehetőséget* föltételez, a kauzális összefüggés ellenben mindig csak *egyetlen lehetőséget* enged meg: azt, amely *tényleg, vagyis szükségszerűen* áll fenn.¹⁴ Ha tehát *felelősségről beszélünk, akkor a cselekvést nem elméleti szempontból — más tényleges jelenségekkel való kauzális összefüggésében —, hanem érték szempontból — magában való értékére nézve — veszszük figyelembe; ez utóbbi esetben pedig nem a „szükségszerűség“, hanem a „szabadság“ kategóriáját alkalmazzuk.*

Ezen a ponton jól láthatjuk, mi az akarat szabadságáról folytatott vitában elfoglalt két ellentétes álláspont való értelme. *Determinizmus* és *indeterminizmus* két elvileg különböző álláspont-ról, két különböző tudomány szempontjából veszi figyelembe az emberi cselekvést, — ámde mindkét álláspont egyaránt jogosult, mert *a kettőnek ellentéte a fogalomalkotás alapvető dualizmusára vezetendő vissza, A „szükségesség“ a tapasztalati tudomány, a „szabadság“ a normatív tudomány elő föltételezése* és ellentmondás a kettő között éppoly kevésbé lehet, mint — *Lange* hasonlatával élve — *színek és hangok között.*¹⁵

¹⁴ Ezért nincs helye *érték szempontnak* a természettudományban, hiszen a *természetben* minden jelenség egymással *szükségszerűen* összefügg. „Natur — mondja találó fordulattal *Münsterberg* — ist nur ein anderer Name für die Gesamtheit der grundsätzlich wertfreien Dinge.“ Philosophie der Werte. 2. Aufl. S. 9.

¹⁵ „Zwischen der Freiheit als Form des subjektiven Bewusstseins und der Notwendigkeit als Tatsache objektiver Forschung kann so wenig ein Widerspruch sein, wie zwischen einer Farbe und einem Ton.“ F. A. *Lange*, Geschichte des Materialismus. II. 3. Aufl. S. 404. A „Tatsache“ kifejezés nincs helyén, egyébként azonban ez a megjegyzés lényegileg fedi a fogalomalkotás dualizmusáról fent mondottakat. Ezt a dualizmust már Kant hatalmas elméje kellőképp megvilágította, de mivel az „empirikus“ és az „intelligibilis karakter“ dualizmusa útján visszavezette rendszerének alapvető metafizikai-ismeretelméleti dualizmusára (Ding-Erscheinung), ezzel nagy mértékben megnehezítette a világos belátást. Megjegyezzük még, hogy e dualizmus nem azonos azzal, amelyre *Win-*

A *lélektan* — mint tapasztalati tudomány — *determinista*, mert oksági szempontokat alkalmaz, következésképp nem *kutatja*, hanem már eleve *föltételezi az akarat meghatározottságát*;¹⁶ viszont az *ethika* — mint normatív tudomány — *indeterminista*, mert értékszempontokat alkalmaz, következésképp ugyancsak nem *kutatja*, hanem már eleve *föltételezi az akarat szabadságát*. Az *ethika* szempontjából az akarat „képesség arra, hogy csak azt válasszuk, amit az ész... *kellőnek*, vagyis jónak tart”.¹⁷ Az észnek ez az *ítélő kötelessége*, de nem *köti* az akaratot, miért is „a szabadságot, mint minden eszes lény akaratának tulajdonságát, *föl kell tételnie*”.¹⁸ Ebben az értelemben „követelménye” a szabadság az értékelő „gyakorlati” észnek.¹⁹

Ennek a szabadságnak az érvényesítésére vonatkozik, ezt méltányolja vagy ítéli el az *értékelés* és pedig egyedül az alapul vett *érték* szempontjából, — minden más szemponttól *függetlenül*. Az értékelésnek ezt a sajátos függetlenségét nevezzük *autonómiának*. Az autonómia fogalma „azt jelenti, hogy az értékelés egyedül az értékek fogalmából vezetendő le, nem pedig valamely... létező dolog hatásából”.²⁰ Az érték ugyanis nem valami *létező*, nem olyasvalami, ami *van*, hanem olyasvalami, aminek *lennie kell*, aminek *meg kell valósulnia*.²¹ Minden értéknek ez az igénye valamely im-

delband nagyhírű strassburgi rektor beszéde („Geschichte und Naturwissenschaft.“ Praludien. II. Bd. S. 136. ff.) hívta fel a figyelmet, mert ez utóbbi a *tapasztalati* tudományoknak, tehát az *okság kategóriáját alkalmazó tudományoknak* további felosztására vonatkozik.

¹⁶ Innen *Meinongnak* ama többször kifogásolt, dogmatikus ízű megjegyzése, hogy aki az oktvényben hisz, következetesen nem lehet indeterminista. („... wer an das Kausalgesetz glaubt, konsequenter Weise auch nicht Indeterminist sein kann“. Psychologisch-ethische Untersuchungen zur Werttheorie. S. 209.) A hiba itt is a fogalmazásban van: ehelyett: „aki az oktvényben *hisz*“, helyesen ez lett volna írandó: „aki az oktvényt *alkalmazza*“.

¹⁷ *Kant*, Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Pritsch. S. 45.

¹⁸ U. o., S. 86. — Az észparancs, a *norma* imperatív formájának csak úgy van értelme, ha feltételezzük, hogy az alany szabadon követheti az ész választását, amely a kellő magatartást az összes lehetségesek közül kiemeli. V. ö. *Windelband*, Normen und Naturgesetze. Praludien. II. S. 72—74.) Jgy követel az *ethikai norma jó* akaratot, az *esztétikai norma szép* érzelmeket és a *logikai norma igaz* gondolatokat. E követelésnek nem volna értelme a *theoretikus állásponton*, amely minden esetben csak *egy lehetőséget* enged meg. Ezért kell feltételezni a *praktikus (normatív) állásponton* az alany *szabadságát* az *összes gondolható lehetőségekkel* szemben: következésképp a *szabadság minden normatív tudománynak egyetemes előfeltételezése*; az *esztétika* éppúgy feltételezi az *érzelem* és a *logika á gondolat*, mint az *ethika az akarat szabadságát*.

¹⁹ V. ö. *Kant*, Kritik der praktischen Vernunft (Ehrbach) S. 158.: „Diese Postulate sind nicht theoretische Dogmata sondern Voraussetzungen (Kant húzta alá!) in notwendig praktischer Rücksicht“ és S. 160.: „wie aber . . . , die Freiheit möglich sei . . . wird dadurch nicht eingesehen, sondern nur dass eine solche sei, durchs moralische Gesetz und zu dessen Behuf postulirt.“

²⁰ *Pauler*: Az *ethikai megismerés természete*. 124. old.

²¹ U. o. 129. old.

peratívuszban, úgynevezett *normában* jut kifejezésre, amely az értéket minden lehetséges alanyra vonatkoztatva fejezi ki.²² *Az értékítélet állítmánya mindig az ítélet alanyának a normával való megegyezését, vagy meg nem egyezését állítja:* az értékítélet, amely valamely cselekvést *helyesnek* vagy *helytelennek* ítél, ezzel azt fejezi ki, hogy az illető cselekvés *a normának megfelelő vagy meg nem felelő*. Az értékítélet pedig *érvényét tekintve*, független az ítélet alanyának — amely valamely tényállást fejez ki és tehát *tényítéletet helyettesít* — összes theoretikus előzményeitől. „Az értékelésnél mindig csak arról van szó, hogy valamely normának elég tételt-e vagy sem: — ha nem, kész a helytelenítő ítélet.”²³

*Mihelyt tehát valóban értékeliünk,*²⁴ *az értékelésnek e sajátos autonómiájával függetlenítjük magunkat minden szükségszerűsegtől.* Hiszen a *létezőt* értékeliük és minden létező *szükségkép* létezik.

Ennek az *autonóm értékelésnek* — amelynek, mint láttuk, előfeltevése a szabadság — folyománya a felelősség. A felelősség az értékelésnek minden normájából egyaránt következik. „Az érett kultúremler — mondja finoman analitikus éllel *Windelband* — nemcsak akarataért és cselekvéséért, hanem gondolkozásáért és érzéséért is felelőssé teszi önmagát.”²⁵ *Mert a felelősség mindig valamely norma szempontjából szabott balítélet folyománya. Erkölcshileg pedig oly tettekért vonunk valakit felelősségre, amelyeket az erkölcsi norma szempontjából helyteleníteni kell.* Következőleg most már beláthatjuk, hogy mennyiben téves a felelősségnek determinisztikus elmélete, amelyet fentebb *Schopenhauer* szavai-
val adtunk elő. A felelősség ugyanis nem azt jelenti, hogy valamely cselekedet csak *szubjektíve* volt szükséges és ehhez képest *objektíve* más cselekvés is lehetséges lett volna, hanem azt, hogy *a norma szempontjából* más cselekvésnek *kellett volna lennie*.

²² V. ö. *Rickert*, *Der Gegenstand der Erkenntnis*. 4. Aufl. S. 242.: „Der Wert wird sofort zum Sollen, sobald man ihn auf ein Subjekt bezieht. Dann tritt er diesem als Regei oder als Norm gegenüber, nach der das Subjekt sich zu richten hat.“

²³ *Windelband*. *Normen und Naturgesetze*. I. m. S. 95.

²⁴ *Valódi értékítélet* csak az, amelynek alapja valamely norma. Minden más esetben látszólagos, vagyis *álértékítéletek* jönnek létre, amelyek nem az ítélet alanyának valamely normához való viszonyát, hanem voltaképp valamely tényállást fejeznek ki. Például mindazok az ítéletek, amelyek valamit *kellemesnek* vagy *hasznosnak* mondanak, mert ezek az alanyok nem közvetlenül értékét, hanem valamely célra való alkalmasságát *konstatálják*. V. ö. *Pauler*, Bevezetés a filozófiába. I. kiad. 294. és különösen 295. old. „Az igazi értékítélet sajátossága az álértékítélettel szemben az, hogy... az értékelt dolognak valamely ideális tartalomhoz való viszonyításában áll, míg az eszközi értéket jelző álértékítélet valóságok viszonyítását fejezi ki.“

²⁵ *Präludien*. Bd. II. S. 63—64. V. ö. *Böhm*, *Axiologia vagy értékten*. 339. old.: „A lelkiismeret minden értékelést kísér; . . . mert minden értékeléssel bizonyos kötelezés áll fenn az alanyra nézve.“ A lelkiismeret pedig nem más, mint a felelősség szubjektív reflexe.

A felelősség tehát fennáll akkor is, hogyha valamely cselekvés *objektíve*, vagyis *mindenképpen szükséges volt*, mert a felelősség mint mondtuk — az autonóm balítélet folyománya, amelynek érvénye pusztán a normára támaszkodik és amely a cselekvő akaratát, mint láttuk, szabadnak tekinti. *Az erkölcsi ítélet mindig csak a cselekedetben megnyilvánult szabad emberi akaratra vonatkozik és amennyiben ezt elítéli, ezzel felelősségre is vonja, tekintet nélkül arra, hogy ez az akaratnyilvánítás akár a lélektani okság szempontjából* (mint éppen az adott személy akaratának nyilvánítása vagyis szingulárisán), *akár a történelmi okság szempontjából* (mint bármely személy akaratnyilvánítása vagyis általában) *szükséges volt-e. A felelősség minden körülmények között erkölcsi fogalom, amelynek nem lehet más értelme a történelem, mint a köznap élet ítélőszéke előtt.* Ama névtelen vöröskatonák aljasságát, akik Miklós cárt és családját jekaterinburgi börtönében legyilkolták, erkölcsileg éppen úgy el kell ítélnünk, mint bármely mindennapi gyilkosság tettesét, pedig a jekaterinburgi vérengzésről joggal lehet állítani, hogy az *szükségszerű történelmi tény* volt, amennyiben az elvetemült hóhérok úgynevezett „nép-ítéletet“ hajtottak végre. Ez a *szükségszerűség* ugyanis nem jelent *végzetszerűséget*. A történelem szempontjából azt a tettet tartjuk *szükségszerűnek*, amelyről „általános tapasztalati törvények szerint“²⁶ — vagyis figyelemmel az emberi átlag erkölcsi színvonalára fel kell tennünk, hogy *valaki* okvetlenül el fogja követni: ha ez nem, hát amaz. Ezzel tehát nem tesszük fel, hogy ez a tett csoda útján, „magától“, „végzetszerűleg“ is végbe fog menni, akkor is, ha végrehajtására senkisémm vállalkozik. A norma mindenkire szól egyaránt és a *helytelen* tettet mindenkinek tiltja; *a normából folyó felelősség pedig éppen azt terheli, aki a helytelen tettet elkövette*, de éppen úgy terhelne bárkit a cselekvő helyén. *Felelősségről csak akkor nem lehet szó, ha senki sem követ el oly tettet, amelyet helyteleníteni kell.*

Hogy pedig mi az, amit a norma előír és mi az, amit tilt, azt mindenkinek saját lelkiismerete dönti el. Mert *az erkölcsi norma, a kategorikus imperatívusz csak azt írja elő, hogy mindenki „kötelességét“ teljesítse*, de hogy kinek mi a kötelessége, az saját benső meggyőződésétől függ.²⁷ Méltatlannak tartott balítélettel szemben mindenki erre, *de csak erre* hivatkozhatik. *Valamely szükséges-ségre sohasem.* Azok akik mégis ez utóbbit teszik, voltaképp ezzel

²⁶ V. ö. *Komis*, A lelki élet. III. köt. 389. old.: „Az erkölcsi értékmegítélésnek általában csakis úgy van értelme, ha szabad lényekre, szabad akarati aktusokra alkalmazzuk.“

²⁷ A kategorikus imperatívusznak e legegyszerűbb és ezért legszerencsésebb fogalmazását *Fichtének* köszönhetjük. V. ö. *Jodl*, Geschichte der Ethik II. Band S. 70.: „Handle schlechthin gemäss deiner Überzeugung von deiner Pflicht.“

kimondották az ítéletet önmaguk felett és aláírták saját felelősségüket. Ezt teszi minden történelmi személy, valahányszor tetteinek igazolását a történelemtől várja. *A történelem nem igazolhatja azokat, akiket a saját lelkiismeretük nem igazol.*

V.

Felelőtlen politikusok tehát nincsenek és nem is lehetnek! A demokráciában, éppúgy nem, mint arisztokratikus vagy abszolutisztikus kormányzat alatt. Normatív értelemben *államférfi*, csak az, aki minden körülmények között azt teszi, amit erkölcsi meggyőződése szerint helyesnek tart. Ez az erkölcsi meggyőződés a politikai meggyőződést szükségképp magábanfoglalja, mert a politikában erkölcsileg helyes is csak olyasvalami lehet, amit a cselekvő politikailag helyesnek tart. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a politikus *helyesnek* tarthat bármely cselekvést, amely éppen *posszibilis*, vagyis amely politikai felelősségével összeegyeztethető. Ha a politikai és az erkölcsi felelősség összeütközik, ez utóbbinak kell győznie és az államférfiúi hivatás méltósága arra kötelez, hogy minden körülmények között kitartsunk azon az állásponton, amelyet lelkiismeretünk helyesel: ha kell, az élet árán is. *Ruskin*, a nemes szellemű angol moralista, rámutat arra, hogy minden hivatásnak természetes folyománya, a kötelesség, hogy szükség esetén életünkkel védjük meg annak méltóságát inkább, semhogy helytelenül cselekedjünk. „Mert igazán, az a férfi, aki nem tudja, mikor kell meghalnia, azt sem tudja, hogyan kell élnie.“²⁸Még inkább és különösképen áll pedig ez arra, aki politikai, államférfiúi hivatást vállal magára. Mert valaminő hivatása mindenkinek kell, hogy legyen. De a politikai hivatást, az államférfiúi hivatását senkire sem lehet rákényszeríteni. Ezt önként vállalja magára mindenki, minélfogva ez kétszeresen kötelez. E kötelesség teljesítése alól nem mentheti őt fel semmiféle, ha még oly emberi szempont sem: ezért ő nem hivatkozhatik arra, hogy a „szükségyszerűség“ nyomása, a „történelem“ nyomása, vagy a tömegek nyomása kényszerítette. ő semmiféle kényszernek nem engedelmesskedhetik, csak az erkölcsi kényszernek, amely saját politikai eszményeiből ered. Őtöle és őtöle leginkább — talán csak a lelkipásztort véve ki — lehet azt várni, hogy szükség esetén vértanúságot tegyen. A vértanúság tragikuma pedig éppen abban van, hogy a vértanúságot tevőnek *kötelessége* összeütközik valamely *kényszerrel*, vagyis azzal amit mások az ő kötelességének tartanak.

Nagyon sok politikus azért ügyel arra, oly gondosan, hogy minden körülmények között azt tegye, amit tőle éppen várnak és nem azt, amit ő maga helyesnek tart, mert túlbecsüli a saját sze-

²⁸ John *Ruskin*, Unto this last. (Everymans Edition.) p. 28. „For, truly, the man who does not know when to die, does not know how to live.“

mélyiségét és mert saját providenciálisnak tartott államférfíui pozícióját minden körülmények közt meg“ akarja óvni. Ezzel megfélekedzik arról, hogy aki *éppen azt* teszi, amit bárki más tenne az ő helyén, az korántsem *nélkülözhetetlen* személyiség. Nélkülözhetetlenségét ellenkezőleg mindenki csak azzal bizonyíthatja be, hogy mindenkor a tőle telhető legjobbat adja — vagy félreáll. Ha pedig olyanok az idők, hogy félreállni nem lehet, akkor a nagy, a gondviselészerű politikus nem az, aki szerény önmegadással úszik tova az árral, hanem az, aki az árnak kitárt karokkal elébeáll. Az igazi államférfíu szikla, mely ledől, ha alóla kimosta a partot az örvény, de nem fatuskó, amelyet az örvény magával ragad...

A demokratikus elv nem kerülhet ellentétbe a felelősség elvével, ha még egyáltalában „életelv“ akar maradni. A társas életnek nélkülözhetetlen alapelve a felelősség, mert a fegyelemnek, amely az egyeseket valamely közösségben összetartja, nincsen más szankciója. E szankció pedig nem lehet csupán *jogi* felelősség, mert ez még a legjobb esetben is hiányos, ha pedig a társas életfunkciók normalitása megzavartatik, rendszerint teljesen veszendőbe megy. A fegyelem igazi szankciója mindenkor az *erkölcsi* felelősség, amely az egyén felelősségérzetében él. Ezért a felelősségérzet lazulása szükségképp a fegyelem bomlását vonja maga után. Ahol pedig a fegyelem megbomlik, ott minden köteléknek előbb-utóbb meg kell bomlania. Ezért *erkölcsi egyéniségét egy nemzet sem élheti túl. A nemzet erkölcsi egyénisége pedig azokban testesül meg, akik őt képviselik.*

Nittinek tehát igaza van, ha Európának — helyesebben az európai nemzeteknek — erkölcsi sülyedéséről beszél. Mert az európai államférfiakban ma nem él a felelősségnek az a mélységes érzete, amely a régi Rómát, és az új Angolországot világhatalommá tette. Európa újjáéledése ma leginkább azon múlik, hogy fel fog-e ébredni a politika szövívőiben az erkölcsi érzésnek az a mélysége, amelyben az *eszmény* vágya él és nem a *sikeré*. És ebben talán lehet hivatásunk nekünk magyaroknak is, bárha kis nemzet vagyunk és megfosztottak a lehetőségtől, hogy hatalmi szóval is beleavatkozzunk a történelembe. Mert a magyar történelem ezer éven át felemelő példáit adta az államférfíui felelősségérzetnek és önfeláldozásnak. Az a nemzet, amely Rákóczi Ferencet, Széchenyi Istvánt, Teleki Lászlót és Tisza Istvánt adta a világtörténelemnek, méltán van hivatva arra, hogy a sülyedő Európának megmutassa a heroikus utat, amely a romlásból kifelé vezet. Ám legyünk *progresszívek* a politikában, ha kell, ám alakítsuk át a korszellem *demokratikus* igényei szerint intézményeinket — közéletünk nemes hagyományait makacs *konzervatívizmussal* kell megóvnunk: csökönnyösen ragaszkodnunk kell a közéleti erkölcs amaz eszményi nemességéhez, amely mindenképen *arisztokratikus*.

Ottlik László.